

ROMAN REINFUSS

STAN I PROBLEMATYKA BADAŃ NAD KULTURĄ LUDOWĄ ŁEMKOWSZCZYZNY¹

Nazwą „Łemkowszczyzny” obejmujemy klin osadnictwa ruskiego (ukraińskiego), który wciskając się wzdłuż Karpat od Oslawicy i Laborca na wschodzie po Poprad na zachodzie rozdzielał tereny zamieszkiwane przez ludność polską i słowacką. Na obszarze Polski granica między Łemkami a Polakami była niezwykle ostra i ustabilizowana², natomiast na południowych stokach Karpat obydwa sąsiadujące ze sobą narodowości: ukraińska i słowacka, przenikały się nawzajem, skutkiem czego wytworzyły się szerokie tereny przejściowe. Poza zwartym zasięgiem osadnictwa ruskiego istniały jeszcze wyspowo rozrzucone wsie ruskie, które na terenie Spisza słowackiego ciągną się niemal po Tatry (Osturnia), zaś po stronie polskiej sięgały po Pieniny (Szlachtowa i in.). Mieszkańcy tych wsi, pod względem gwarowym bardzo zbliżeni do Łemków³, różnili się od nich w innych dziedzinach swej tradycyjnej kultury⁴, skutkiem czego traktowani są jako grupa odmienna od Łemków⁵.

Poglądy na temat pochodzenia klina ruskiego w Karpatach są podzielone. Według autorów ukraińskich⁶ są to pozostałości starego osadnictwa ruskiego, które zostało zepchnięte w góry przez napływający element polski, natomiast badacze polscy⁷ uważają, że osadnictwo ruskie w Karpatach jest stosunkowo młode

¹ Artykuł jest streszczeniem referatu wygłoszonego w dniu 11 IV 1960 r. na konferencji w sprawie międzynarodowych badań karpaccich.

² Por. D. Zubrzycki, *Granice między polskim a ruskim narodem w Galicji*, Lwów 1849; S. Udziela, *Rozsiedlenie się Łemków*, „Wisła”, t. 3: 1889; R. Reinfuss, *Etnograficzne granice Łemkowszczyzny*, „Ziemia”, nr 10/11: 1936.

³ I. Ziłyński, *Łemkiwska howirka sela Jawirok*, „Lud Słowiański”, t. 3: 1932.

⁴ S. Leszczycki, *Zarys antropogeograficzny Łemkowszczyzny*, „Wierchy”, R. 13: 1935.

⁵ R. Reinfuss, *Próba charakterystyki etnograficznej Rusi Szlachtowskiej*, „Lud”, t. 37: 1947.

⁶ J. Tarnowycz, *Ilustrowana historia Łemkiwszczyzny*, Lwów 1936.

⁷ Por. np. Z. Stieber, *Wpływ polski i słowacki na gwary Łemków*, „Sprawozdania PAU”, t. 16: 1936; K. Dobrowolski, *Badania nad ugrupowaniami etnograficznymi w Karpatach Zachodnich*, „Sprawozdania PAU”, t. 18: 1938; M. Dobrowolska, *Z badań nad osadnictwem Łemkowszczyzny*, [w:] *Drugi Zjazd Sprawozdawczo-Naukowy Poświęcony Środkowym i Wschodnim Karpatom Polskim w Krakowie, dnia 30 i 31 października 1938 roku*, Warszawa 1938.

i genetycznie wiąże się z falą pasterzy wołosko-ruskich, którzy w XV i XVI w. osiedlili te tereny i zasymilowali wcześniejsze, dość zresztą słabe, osadnictwo polskie. Badania historyczne dotyczące Łemkowszczyzny są już bardzo zaawansowane, zarówno jeśli chodzi o ujęcia syntetyczne⁸, jak i monograficzne opracowania terenów pomniejszych⁹. W świetle tych prac okazuje się, że żywioł polski napływający z północy kolonizował w średniowieczu głównie obszary podgórskie i rozleglejsze kotliny (sądecką, jasielską, krośnieńską), wciskając się w głąb gór jedynie wzdłuż ważniejszych szlaków komunikacyjnych wiodących na drugą stronę Karpat (dolina Popradu, Przełęcz Tylicka i Dukielska). Podobnie na przedprożu gór zatrzymało się na tych terenach osadnictwo niemieckie zarówno średniowieczne, jak i tzw. józefińskie. Nieliczne ślady średniowiecznej penetracji osadniczej Niemców w obrębie Łemkowszczyzny spotykamy w okolicy Przełęczy Dukielskiej. Tereny bezludne lub bardzo słabo zaludnione zaczęli w XV i XVI w. osiedlać pasterze wołosko-ruscy, którzy wcześniej już prowadzili na tych obszarach koczownicze życie pasterskie migrując na okres zimowy na podgórskie tereny leśne, a w szczególności do Puszczy Sandomierskiej¹⁰.

Najstarsze ślady osadnictwa wołoskiego na terenie późniejszej Łemkowszczyzny pochodzą z pierwszej poł. XV w. (założenie wsi wołoskich, Bednarki w 1431 r.). Za istnieniem nieuchwytej w źródłach historycznych wcześniejszej, koczowniczej fazy pasterstwa wołoskiego przemawia fakt założenia w XIV w. w Muszynie misji dominikańskiej, zaś w 1331 r. klasztoru dominikańskiego w Żmigrodzie „z powodu sąsiedztwa ze schizmatykami i ze względu na ich zbawienie”¹¹.

Następstwem kolonizacji wołosko-ruskiej było rozpowszechnienie na terenie późniejszej Łemkowszczyzny wysokogórskich form gospodarki pasterskiej wraz ze związanym z tym prawem zwyczajowym i organizacją pasterskiego samorządu.

Zarówno na terenie Łemkowszczyzny środkowej (okolice Jaślik), jak i zachodniej (okolice Muszyny) występują wzmianki o „prawie wołoskim”, daninach na rzecz zwierzchności feudalnej składanych w postaci „dani baraniej” (okolice Jaślik, Izby, Słotwiny, Krynicy, Leluchowa), „serowego” (Powroźnik), „kocowego” (da-

⁸ Dobrowolska, *op. cit.*

⁹ J. Łepkowski, *Ruś Sądecka niegdyś Biskupszczyzna*, Dodatek Tygodniowy „Gazety Lwowskiej”, 1855; W. Bembynek, *Starostwo muszyńskie*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, Lwów 1914; W. Sarna, *Opis powiatu krośnieńskiego pod względem geograficzno-historycznym*, Przemyśl 1898; tenże, *Opis powiatu jasielskiego*, Jasło 1908; A. Prochaska, *Jaślika, miasteczko i klucz biskupów przemyskich*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, Lwów 1889; P. Dąbkowski, *Ziemia sanocka w XV stuleciu. Stosunki gospodarcze ziemi sanockiej*, t. 1-2, Lwów 1931; A. Fastnacht, *Osadnictwo w ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, R. 18: 1938.

¹⁰ K. Dobrowolski, *Migracje wołoskie na ziemiach polskich*, [w:] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, Lwów 1930; tenże, *Dwa studia nad powstaniem kultury ludowej Karpat zachodnich*, [w:] *Studia hist. ku czci St. Kutrzeby*, Kraków 1938.

¹¹ R. Reinfuss, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. 7: 1948.

nina od samodziółów wełnianych — Krynica), a także o specyficznym „wołoskiej” formie samorządu terytorialnego, obejmującego po kilka wsi pod zwierzchnictwem „krajników” (okolice Jaślik).

Pasterze wołosko-ruscy jako koczownicy nie przynieśli ze sobą gotowych form podziału ziemi, dlatego na terenie Łemkowszczyzny we wsiach starszych (okolice Muszyny, Jaślik) występuje przyjęty w ówczesnym osadnictwie zachodnioeuropejski układ niwowy regularny, zaś we wsiach lokowanych w XVI w. układ łąnów leśnych. Na Rusi Szlachtowskiej, a także w niektórych wsiach Łemkowszczyzny zachodniej (Andrzejówka, Binczarowa), stwierdzono istnienie układu pośredniego między układem niwowym regularnym a układem łąnów leśnych w postaci określanej w nauce niemieckiej terminem *Gelängeflur*¹².

Wysokogórskie pasterstwo z sezonowymi migracjami, wspólnym wypasem owiec oraz przeróbką mleka pod kierunkiem baców zachowało się do czasów drugiej wojny światowej jedynie w większych partiach górskich na terenie Łemkowszczyzny wschodniej, a także w rejonie Jaworzyny Krynickiej i na Rusi Szlachtowskiej. Na pozostałych obszarach wytworzył się typ wypasu indywidualnego obejmującego owce, woły i krowy, opartego o system stajni letnich budowanych na odleglejszych pastwiskach¹³. W XIX w. Łemkowie nie zimowali swych owiec, lecz jesienią sprzedawali je na ubój względnie sami zarzynali na sprzedaż (Rychwałd, pow. Gorlice). Przyczyną tego stanu rzeczy były warunki przyrodnicze, które sprzyjały rozwojowi motylicy. Na wiosnę zaopatrywali się Łemkowie w owce na terenach Bojkowszczyzny i Huculszczyzny¹⁴. Ważną gałęzią gospodarki Łemków był wypas wołów, które do 1914 r. zakupywali wiosną na Węgrzech, zaś w jesieni sprzedawali na ubój na targach miejscowych.

Stosunkowo wcześniej zaczyna rozwijać się na Łemkowszczyźnie uprawa roli. W źródłach historycznych w XVI w. występuje już na tych terenach „decima zbożowa”, składana przez mieszkańców wsi nawet osadzonych „na surowym korzeniu”¹⁵. Jest to głównie uprawa zbóż jarych, przeważnie owsa, prowadzona sposobem prymitywnym, niejednokrotnie zapewne jednopolowym, na wypalanych łożach, czego resztki obserwować można było jeszcze w okresie międzywojennym. Rozwijająca się uprawa roli od dawna wybiła się w gospodarstwie łemkowskim na plan pierwszy w stosunku do pasterstwa.

W problematyce związanej z pochodzeniem kultury ludowej Łemków jako zagadnienie czołowe wysuwa się kwestia składu etnicznego osadnictwa fali pasterskiej określanej mianem wołosko-ruskiej i jej ewentualne powiązania z kulturą Karpat siedmiogrodzkich i Bałkanów. Zagadnienie to, które znalazło swój pełny

¹² R. Reinfuss, *Próba charakterystyki Rusi Szlachtowskiej*, „Lud”, t. 37: 1947.

¹³ S. Leszczycki, *Osadnictwo sezonowe w Beskidzie Niskim*, „Wiadomości Geograficzne”, t. 12: 1935.

¹⁴ W. Pol, *Z Czarnej Lasu i Czarnej Góry* (północny wschód Europy, cz. 3: *Obrazy z życia i natury. Dzieła Wincentego Pola wierszem i prozą*), t. 4, Lwów 1876.

¹⁵ W. Bembynek, *Starostwo muszyńskie*, „Przewodnik Literacki i Naukowy”, Lwów 1914.

wyraz w licznych pracach K. Dobrowolskiego, odnośnie do terenów zachodniokarpackich wymaga na obszarze Łemkowszczyzny gruntownych badań, w których prócz historyków powinni wziąć udział dialektolodzy, antropolodzy oraz etnografowie.

Dotychczas badania dialektologiczne, bardzo zresztą obfite, prowadzone przez badaczy ukraińskich¹⁶ i polskich¹⁷, miały na celu ustalenie właściwości dialektologicznych gwary łemkowskiej oraz jej zasięgu w stosunku do innych gwar ukraińskich. Brak jest natomiast prac, które omawiałyby szerzej problem ewentualnych powiązań obszaru Łemkowszczyzny z językami południowokarpackimi czy bałkańskimi.

Badania antropologiczne zapoczątkowane na Łemkowszczyźnie w drugiej połowie ubiegłego wieku przez J. Majera i I. Kopernickiego (1877, 1889), prowadzone następnie w sposób systematyczny na podstawie pomiarów dokonywanych na poborowych, znalazły swój wyraz w *Mapie antropologicznej ludności Karpat* J. Mydlarskiego¹⁸, jak również i w pracach monograficznych F. Karpińskiego¹⁹ czy F. Wokroja²⁰, z których wynika, że pewne wsie na Łemkowszczyźnie posiadały wysoki odsetek składnika armenoidalnego, wskazującego na możliwości udziału wołoskiego w procesie osadniczym.

Badania etnograficzne prowadzone były na terenie Łemkowszczyzny stosunkowo wcześniej, i to zarówno ze strony badaczy polskich, jak i ukraińskich. Pod koniec pierwszej poł. XIX w. działał na tych terenach W. Pol, poeta i geograf, którego nie ukończone dzieło poświęcone „Czuchonkom” (Łemkom) znajduje się w rękopisie w Muzeum Tatrzańskim w Zakopanem. W pismach Pola zawierających opisy podróży odbywanych m. in. również w Karpatach znajdujemy interesujące, choć

¹⁶ I. Werchratski, *Pro howor halyćkich Łemkiw*, Lwów 1902; A. Kniażyński, *Meż Bojkiwszczyny*, „Litopis Bojkiwszczyny”, t. 1: 1931; tenże, *Z bojkivsko-lemkiwskoho pohranyczia*, „Litopis Bojkiwszczyny” t. 4: 1939; I. Ziłyński, *Proba uporiadkowania ukraińskich howoriw*, „Zapiski Tow. Nauk. im. Szewczenki”, t. 117-118: 1914; tenże, *Pytania pro lemkiwsko-bojkiwsku mownu hraniciu*, „Lud Słowiański”, t. 4: 1937; tenże, *Łemkiwska howirka sela Jawirok*, „Lud Słowiański”, t. 3: 1932; I. Szemlej, *Z badań nad gwarą łemkowską*, „Lud Słowiański”, t. 3: 1934.

¹⁷ Z. Stieber, *Wschodnia granica Łemków*, „Sprawozdania PAU”, t. 40: 1935; tenże, *Wpływ polski i słowacki na gwary Łemków*, „Sprawozdania PAU”, t. 41: 1936; tenże, *Dialekt Łemków*, „Spraw. Tow. Nauk. we Lwowie”, R. 18: 1938; tenże, *Toponomastyka Łemkowszczyzny*, cz. 1: *Nazwy miejscowe*, Łódź 1948; cz. 2: *Nazwy terenowe*, Łódź 1949; tenże, *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*, z. 1: 1956, z. 2: 1957, z. 3: 1959, z. 4: 1960; tenże, *Pierwotne osadnictwo Łemkowszczyzny w świetle nazw miejscowych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językowego”, t. 5: 1960.

¹⁸ J. Mydlarski, *Mapa antropologiczna ludności Karpat*, „Annales Univ. M. Curie-Skłodowska”, t. 2, Sec. C, Lublin 1947.

¹⁹ F. Karpiński, *Łemki z Wierchomli pod względem antropologicznym*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 13: 1938.

²⁰ F. Wokroj, *Antropologiczna charakterystyka ludności z okolic Krynicy*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 18: 1952.

niekiedy bałamutne, informacje dotyczące kultury ludowej Łemkowszczyzny²¹. Bardziej od Pola sumiennym obserwatorem był współczesny mu badacz ruski, A. J. Toroński, któremu zawdzięczamy cenne wiadomości etnograficzne odnoszące się do obszaru wschodniej Łemkowszczyzny²². Po okresie Pola i Torońskiego następuje pewne osłabienie zainteresowań kulturą Łemków, dopiero pod koniec XIX stulecia podejmują badania w tym zakresie: J. Kopernicki²³, S. Udziela²⁴ oraz W. Sarna²⁵. Znaczniejsze nasilenie badań etnograficznych na terenie Łemkowszczyzny obserwujemy dopiero pod koniec okresu międzywojennego. Na ten czas przypadają badania R. Reinfussa (których częściowe wyniki publikowane były w latach 1931–1961²⁶); w tym samym czasie na terenie zachodniej Bojkowszczyzny i wschodniego pogranicza Łemkowszczyzny prowadzą badania J. Falkowski i B. Pasznyi²⁷. Z badaniami etnograficznymi szły w parze prace terenowe prowadzone pod antropogeograficznym kątem widzenia, które wiele wniosły cennego dla etnografii materiału²⁸. Ze strony ukraińskiej nie były wówczas podejmowane większe badania terenowe. Poza pracą F. Kokowskiego, zawierającą notatki z podróży wzdłuż wschodnich granic Łemkowszczyzny²⁹, publikowane były jedynie materiały folklorystyczne dotyczące obrzędu weselnego³⁰.

²¹ W. Pol, *Rzut oka na północne stoki Karpat*, Kraków 1851; tenże, *Obrazy z życia i natury Dzieła Wincentego Pola wierszem i prozą*, t. 4, Lwów 1876.

²² A. J. Toroński, *Rusyny Łemki, Zoria Hałycka*, wyd. jako album ku czci metrop. Jechimowicza, Lwów 1860.

²³ J. Kopernicki, *O góralach ruskich w Galicji*, „Spraw. Komisji Antrop. Ak. Um.”, t. 13: 1889.

²⁴ S. Udziela, *Rozsiedlenie się Łemków*, „Wisła”, t. 2: 1889; tenże, *Ziemia łemkowska przed półwieczem*, Lwów 1934.

²⁵ Por. przyp. 9

²⁶ R. Reinfuss, *Budownictwo ludowe na zachodniej Łemkowszczyźnie*, „Lud”, t. 32: 1935; tenże, *Etnograficzne granice Łemkowszczyzny*, „Ziemia”, 1936 nr 11/12; tenże, *Łemkowie*, „Wierchy”, t. 4: 1936; tenże, *Problem wschodniego zasięgu Łemkowszczyzny*, [w:] *Drugi Zjazd Sprawozdawczo-Naukowy Poświęcony Środkowym i Wschodnim Karpatom Polskim w Krakowie dnia 30 i 31 października 1938 roku*, Warszawa 1938; tenże, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. 7: 1948/1949; tenże, *Sztuka ludowa Łemków*, „Polska Sztuka Ludowa”, 1961. Ponadto szereg drobnych przyczynków drukowanych w Dodatku Literacko-Naukowym „Ilustrowanego Kuriera Codziennego” w Krakowie w latach 1931-1936 i Dodatku Literackim „Kuriera Lwowskiego” w latach 1934-1935.

²⁷ J. Falkowski, B. Pasznyi, *Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim*, Lwów 1935; J. Falkowski, *Etnografia górali środkowych i wschodnich Karpat Polskich*, [w:] *Drugi Zjazd Sprawozdawczo-Naukowy Poświęcony Środkowym i Wschodnim Karpatom w Krakowie dnia 30 i 31 października 1938 roku*, Warszawa 1938.

²⁸ S. Leszczycki, *Zarys antropogeograficzny Łemkowszczyzny*, „Wierchy”, R. 13: 1935; tenże, *Osadnictwo sezonowe w Beskidzie Niskim*, „Ziemia”, 1934; tenże, *Osadnictwo sezonowe w Beskidzie Niskim*, „Wiadomości Geograficzne”, t. 13: 1935.

²⁹ F. Kokowskyj, *Schidnimi meżami Łemkiwszczyzny*, Lwów 1936.

³⁰ D. I. Kaczor, *Łemkiwskij spiwannyk*, Lwów 1921; I. Bugiera, *Ukraińskie wesilja na Łemkiwszczyźnie*, Lwów 1936.

Dopiero w czasie wojny pojawiły się dwie ukraińskie prace o charakterze bardziej ogólnym³¹, które jednak nie wnoszą nowych materiałów pochodzących z własnych badań terenowych autorów, lecz opierają się całkowicie na wynikach badań cudzych, poprzednio publikowanych.

Opisane tu w dużym skrócie prace naukowe z zakresu etnografii Łemkowszczyzny, jakkolwiek dosyć liczne, nie dają pełnego obrazu tradycyjnej kultury tego terenu. Poza dokładnym ustaleniem granic Łemkowszczyzny dały one w wyniku pewną ilość materiałów z zakresu kultury materialnej oraz folkloru. Nie są to jednak wiadomości wyczerpujące, w innych zaś dziedzinach braki są jeszcze poważniejsze. Szczególnie dotkliwe luki istnieją na odcinku badań nad ludową sztuką plastyczną, muzyką, tańcem, zwyczajami dorocznymi i demonologią oraz prawem zwyczajowym.

Wszystkie publikowane dotychczas prace na temat etnografii Łemkowszczyzny posiadają charakter opisowy. Brak natomiast opracowań, które problem kultury ludowej Łemków ujmowałyby na szerszym tle porównawczym, czy to w aspekcie ogólnokarpackim, czy też pod kątem krzyżujących się na terenie Łemkowszczyzny wpływów kulturowych, przenikających tu z położonych na północy obszarów starego osadnictwa polskiego czy też z południa, z którym Łemkowie powiązani byli licznymi i bardzo różnorodnymi więzami (ośrodki targowe, pątnicze, sezonowa emigracja zarobkowa, szlaki handlowe itp.).

Dziś uzupełnienie braków w zakresie wiedzy o tradycyjnej kulturze Łemków połączone jest z ogromnymi trudnościami. Na przeszkodzie stanęły bowiem zmiany demograficzne i etniczne, jakie na tym terenie zaszły po drugiej wojnie światowej. Łemkowszczyzna i przyległa do niej Ruś Szlachecka oraz zachodnia Bojkowszczyzna stanowią jednak zbyt ważne ogniwo, abyśmy je mogli pominąć w czasie badań ogólnokarpackich. Chcąc tę lukę wypełnić trzeba sięgnąć do nie wydanych materiałów z okresu międzywojennego, znajdujących się jeszcze w posiadaniu badaczy, i prowadzić intensywne prace terenowe po południowej stronie Karpat, gdzie ludność ukraińska nie doznała tak silnych wstrząsów, niwelujących jej stan posiadania w zakresie kultury tradycyjnej. Badając jednak kulturę Łemków południowokarpackich musimy pamiętać, że mimo wielu elementów wspólnych dzieliły ich od północnokarpackich sąsiadów poważne różnice. Nie można więc ich zespołu kulturowego traktować jako pełnej analogii w stosunku do tego, co do drugiej wojny światowej istniało w łemkowskich wsiach po północnej stronie Beskidu.

³¹ Andrusiak, *Der westukrainische Stamm der Lemken*, „Südost Forschungen”, R. 6: 1941; J. Tarnowycz, *Łemkiwszczyzna. Materialna kultura*, Kraków 1941.

Roman Reinfuss

ETAT ET PROBLÈME DES RECHERCHES SUR LA CULTURE POPULAIRE DES LEMKI

Résumé

On désigne du nom Lemki les montagnards ruthéniens habitant la partie centrale des Beskides entre la rivière Poprad et le bassin de la rivière Oslawa. Les Lemki se sont établis dans les Carpates à la suite des migrations valaco-ruthéniennes parties du sud-est au déclin du Moyen Age. C'est au cours du XVIe siècle que la colonisation dans ces régions fut particulièrement intense. Les nouveaux venus cherchaient d'abord leurs moyens de subsistance dans l'élevage des moutons et l'alpage, s'adonnant après leur établissement permanent de même à la culture des champs. La forme légale des villages de cette population s'appuyait sur la loi valaque qui prescrivait la prestation en moutons, en fromages et en gros drap de ménage. Le dialecte des Lemki se caractérise par de fortes intrusions slovaques et polonaises qui s'expriment par un accent stable sur l'avant-dernière syllabe.

Les études sur la culture populaire des Lemki, initiées vers le milieu du siècle passé par des savants polonais et ukrainiens, bien qu'assez nombreuses, demandent cependant d'être continuées et approfondies. Le manque de recherches comparatives se fait ressentir d'une manière particulièrement pénible. Il serait donc à conseiller que les études futures soient entreprises sur une échelle beaucoup plus vaste et que les résultats ainsi obtenus soient comparés avec les constatations faites dans toute la chaîne des Carpates ainsi que dans les Balkans.